

IMAGINAR I DESCRIBRE EL TERRITORI AL PAÍS VALENCIÀ EN EL SEGLE XVI¹

Víctor Navarro Brotons; Vicent Lluís Salavert Fabiani

Institut d'Història de la Ciència i Documentació López Piñero (Universitat de València-CSIC).

Paraules clau: *geografia, cosmografia, cartografia, Jeroni Munyós, universitat, ensenyança.*

To imagine and to describe the territory in the Valencian country.

Summary: *Jeroni Munyós, teacher of the University of Valencia, was teaching the skills of elaboration of maps and the calculation of the location of places, as well as the basis of the descriptive geography. Also he was possibly responsible for the Valencia's map included in Ortelius's Atlas, one of the best in 16th and 17th century Europe.*

Key words: *geography, cosmography, cartography, Jeroni Munyós, university, teaching.*

Descriure i dibuixar el territori és un exercici identitari d'enorme força i el poder ha anat desplegant mitjans extraordinaris en esta empresa. Un dels moments de màxim floriment de la geografia i la cartografia fou el Renaixement per l'ampliació de les fronteres de les monarquies nacionals, els nous descobriments i les preocupacions dels humanistes per l'estudi de la cultura clàssica i la recuperació del seu llegat, unit a llur convicció del significat i valor de la geografia per a interpretar els textos sagrats i com a «ull» de la història, com assenyalava Abraham Ortelius, membre de la Família Charitatis, moviment de renovació espiritual.

Jeroni Munyós, professor de la Universitat de València, ensenyava les tècniques d'elaboració de mapes i de càlcul per a la localització de poblacions, així com els fonaments de la geografia descriptiva. A més, possiblement, fou un dels principals responsables del mapa de València que s'inclougué en l'*Atlas* d'Ortelius, el de major èxit a l'Europa dels segles XVI i XVII.

1. Aquest treball s'insereix dins dels projectes d'ajudes de la Generalitat Valenciana per a grups de R+D+I arrelats a la Comunitat Valenciana, 2003-2005, i *Disciplinas, saberes y prácticas científicas en la España de los Austrias* (Ministeri d'Educació i Ciència. PGC. BHA2003-08394-C02-00), ambdós dirigits per V. Navarro.

Biografia i obres

Nascut a València i graduat com a batxiller en arts el 6 de juny de 1537, en eixa Universitat, va completar la seua formació matemàtica per Europa amb dos dels cosmògrafs més importants de l'època: Oronce Finé i Gemma Frisius.

Va ser nomenat catedràtic d'hebreu de la Universitat de València en 1563 i, el 1565, uní la de matemàtiques. En 1578 es traslladà a Salamanca fins a la seua mort (1592). Munyós portà endavant una notable tasca com a matemàtic, astrònom, geògraf, hel·lenista i hebraïsta, reflectida en les seues nombroses obres, gran part de les quals circularen en forma manuscrita. Va formar distintes generacions d'astrònoms, cosmògrafs i matemàtics espanyols. La seua fama s'escampà més enllà de les fronteres hispanes, principalment pels seus treballs sobre la supernova de 1572, amb unes observacions considerades entre les millors de l'època, i defensà una interpretació natural i no miraculosa del fenomen, que el va refermar en les seues conviccions cosmològiques, de caire antiaristotèlic i pròximes a la tradició estoica.

Munyós també treballà com a tècnic, participant com a expert anivellador, primer al servei del «senyor de Benisanó», després a Múrcia (1587) per a la «conducció i repartiment d'aigües ordenat pel Rei», a més de determinar, amb notable precisió, la seua latitud, que fixà en $37^{\circ} 57'$, i per fi a Salamanca (1588).

Geografia i cartografia al Renaixement

Petrarca va descobrir els autors clàssics de la geografia: Pomponi Mela, Vibi Sequestre i Plini, i, junt amb Boccaccio, facilitaria la restauració d'un *sensus historiales* filològic a través de la verificació, exegesi i sistematització alfabètica de la toponomàstica antiga en un projecte de geografia històrica integral. Una nova embranzida va produir-se a la Itàlia del segle XV, quan Palla Strozzi va fer portar la *Geografia* de Ptolemeu, traduïda al llatí i il·lustrada amb mapes extraordinaris pel pintor florentí Piero del Massaio. Este redescobriments va potenciar una nova activitat cartogràfica, i donà impuls a la nova geografia, que començà a perdre el caràcter antiquari i retrospectiu de la filologia geogràfica, a favor d'una ciència geogràfica nova i omnicomprensiva que incorporava la geografia descriptiva, astronòmica i històrica, preocupada per la localització dels llocs.

Este ambient fou assumit pels humanistes dels Països Catalans, que construïren una tradició pròpia, en la qual s'inclou Jeroni Munyós. Francisco Rico i Mariàngela Villalonga han exposat les línies mestres d'esta tradició, que conflueix a València pels contactes entre els humanistes catalans i valencians, que trobaren espais de discussió, si més no, en les corts italianes d'Alfons el Magnànim² i dels Borja. A més, l'herència de Nebrija —que proposava una revisió de les mesures ptolemaïques, amb una confessada preocupació per l'exactitud matemàtica— fou aportada de primera mà pel seu deixeble Joan Andreu Strany, i Munyós seguiria Nebrija en la preocupació per l'exactitud en la determinació dels llocs.³ Però també

2. De fet, va comprar una còpia de la *Cosmografia* de Ptolemeu, realitzada abans del 1458 per Donnus Nicolaus Germanus, la qual vam estudiar en *Cosmografia* (Ptolemeu, 1983).

3. F. Rico (1983) considera, que l'*In Cosmographiae Libros Introductorium* (Salamanca, ca. 1498) podia haver estat concebut en principi com un pròleg a la *Geografia* de Ptolemeu.

volia inculcar als seus alumnes el gust d'assaborir l'onomàstica i la toponímia antigues, com una manera magnífica de portar endavant l'afany humanista de recuperació del món clàssic, a través de l'establiment de correspondències entre els topònims antics i moderns.

La complementarietat d'ambdues perspectives s'aprecia clarament fins i tot en el gran monument cartogràfic de l'Europa del moment: el *Theatrum orbis terrarum* d'Abraham Ortelius, l'objectiu del qual, descriure la realitat universal del segle XVI, conviu no sols amb la introducció de mapes del món clàssic —*Hispaniae veteris descriptio*—, sinó també amb l'aparició de referències als grans autors clàssics en els mapes actuals.

La tasca geogràfica i cartogràfica

Munyós va ser citat en la seua època com una autoritat en qüestions de geografia per autors com el seu deixeble Pedro Ruiz, que menciona una *Descripció d'Espanya*, probablement perduda i de la qual tragué una taula de latituds, utilitzada posteriorment per Tornamira i els historiadors Escolano i Diago.

Esta tasca l'abordà amb gran solvència, i fou un dels primers a utilitzar la triangulació geodèsica elemental (1549), abans que el catedràtic d'Alcalá Pedro Esquivel (1566). A més, les seues estimacions de les latituds de localitats peninsulars són generalment molt més pròximes als valors actuals que les que apareixen a les obres coetànies més importants, com ara l'*Astronómico real* d'Alfonso de Santa Cruz o el mapa d'Espanya de l'*Atlas* de l'Escorial, atribuït a Esquivel.

També fou un minuciós descriptor del territori, demostrat en la part final del manual *Introducción a la astronomía y la geografía* (ca. 1569), titulada: «Explicació dels noms de les antigues ciutats, de llocs, rius i caps o promontoris d'Espanya», i en la *Descripción de los términos del Reino de Valencia según los nombres de agora y según este tiempo, en el qual la Governación de Orihuela es del reyno*, confeccionada entre el 1565 i el 1572 per encàrrec del virrei de València, Antonio Alfonso Pimentel i d'Herrera, comte de Benavente.

La *Descripción de los términos del Reino de Valencia*

L'obra respon als difícils moments posteriors al desarmament de moriscos del 1563 i el projecte reial de fortificació de la costa, que havia estat rebutjat a les Corts del 1564 pel seu alt cost. Aquest minuciós inventari de les localitats separa les cases cristianes de les morisques, per a dissenyar millor una política de control d'esta població, i alhora conèixer el nombre de contribuents de cada lloc. L'actitud fou distinta a la que Munyós mostra en el manual universitari, on va preocupar-se per ubicar amb precisió les distintes localitats i els accidents geogràfics, ordenar-los segons un sentit geogràfic i agrupar-los entorn de les diferents governacions. Sembla que la memòria anava acompanyada d'un mapa, que s'ha perdut.⁴

4. El text fou publicat a la revista *El Archivo* en 1890 i l'hem reproduït a Munyós (2004, p. 333-388). També el transcriu Garcia Edo (2004, p. 19-22).

Explicació dels noms de les antigues ciutats, de llocs, rius i caps o promontoris d'Espanya⁵

Enfront de la curta explicació del mapa que acompanyaria el text de la *Descripción*, la *Introducció a l'astronomia i geografia* ens mostra el Munyós més humanista, que intenta reconstruir la Ibèria antiga, a partir de l'anàlisi minuciosa dels grans geògrafs clàssics, i establir les correlacions amb els llocs del seu temps. La descripció primarà sobre l'exactitud, fins al punt que acabà recomanant als seus estudiants que: «s'ha de confiar més en l'orde i seqüència de la descripció, que en les raons numèriques» (p. 218).

El seu discurs és bastant original, se separa tant de l'organització clàssica, basada en demarcacions humanes, com del model seguit en altres cosmografies, com la del seu mestre Petrus Apianus, molt més general i elemental. Munyós se centraria en Espanya i ens oferirà el resultat d'una autèntica investigació geogràfica, amb totes les informacions possibles sobre cada zona estudiada, recollides dels diferents autors clàssics, i que enriqueix amb moltes informacions de collita pròpia.

Amb una actitud eclèctica i bon coneixement de les fonts, es basa principalment en Ptolemeu i en l'itinerari d'Antoní Pius, seguits de Plini, a qui no cita sempre, i Pomponi Mela. Comença la descripció seguint Mela, pels Pirineus, i va descendint al llarg de la costa. Entra a Catalunya seguint la Via Augusta —descrita a l'itinerari antonià—, des de Salses i el Rosselló, i utilitzarà els rius com a eixos configuradors del relat geogràfic (p. 216-217).

El regne de València l'aborda des del Delta i el riu Cènia, seguint la costa i endinsant-se en la zona septentrional de l'actual província de Castelló. Després parla dels rius existents fins al Túria i es remet a l'itinerari d'Antoní per a referir la zona entre Tortosa i Cartagena, cosa que li permet ressenyar algunes localitats de l'interior. Arribat al límit meridional del regne, reprèn la costa fins a arribar a Dènia, fa uns comentaris sobre les illes Pitiüses i els illots que enfronten les costes alacantines i torna a virar cap al sud. En este cas, concedeix una atenció especial a Plini (p. 217-221).

Per a les Balears, al·ludeix principalment a Estrabó i Plini, encara que fa menció repetida a altres fonts, com els mateixos habitants i les cartes nàutiques (p. 222-223).

Els romans usaren la vall de l'Ebre com a eix vertebrador de les comunicacions a Hispània, de manera que les terres aragoneses estaven travessades per una completa xarxa viària, amb importants nucs de comunicacions, entre els quals destacava la Caesarea Augusta, entre els Pirineus i la Península. Este territori, ben conegut per Munyós, serà reconstruït seguint l'itinerari d'Antoní i l'ordre presentat per Ptolemeu, i manifestarà especial interès a assenyalar les calçades secundàries de comunicació amb el regne de València a través del Maestrat i les valls del Jiloca i del Palància (p. 223-225).

La curta descripció de Navarra, bastant despoblada en època romana, segueix Antoní i Ptolemeu. Quan entra en el regne de Castella, ho pren de l'itinerari antonià, el text s'interromp abruptament (p. 225-226).

Quant al mètode, adoptà una actitud més eclèctica en les costes, que coneixia millor; mentre que a l'interior, seguia més fidelment els dos autors que millor s'avenien al seu criteri, bàsicament descriptiu: Antoní Pius i Ptolemeu. També trobem una preocupació per

5. Este manual l'hem transcrit i traduït, amb un estudi introductori en una edició dirigida per V. Navarro (Munyós, 2004). A partir d'ara totes les referències a este text, les farem a partir de la paginació d'esta edició.

oferir les màximes dades exhaustivament i amb precisió. Per fi, en la tasca de reconeixement de topònims, va tendir cap a la castellanització, com era habitual a l'època.

Com a bon humanista i pedagog, defensa el mètode crític, com quan diu: «Ptolemeu abunda en tants errors que considere temerari, només amb la seua autoritat, opinar sobre els noms de les antigues ciutats. En el seu gènere, no obstant això, escrigué més avantatjadament que els altres, però quan s'arriba a punts específics, cal confiar més en Plini, Mela, Estrabó o Cèsar que en ell mateix» (p. 221).

Este procedir havia d'inspirar la investigació i tota informació hauria de ser meditada sempre. Així, diu sobre uns suposats illots fronterers de Palma: «No mencione estes perquè jo pense que siga veritat, sinó perquè en assumpte dubtós; l'home savi s'ha de convèncer que res no es pot assegurar, sinó que ha d'examinar-se tot, fins i tot si pareix molt apartat de la veritat, i en este cas, ha de ser rebutjat i, el que siga versemblant, ha de ser examinat amb totes les forces» (p. 223).

Com va fer en diverses ocasions, Munyós assumí els sabers populars, que utilitzarà fins i tot per a desmentir autoritats de major rang, com ocorre amb les mesures de l'illa de Mallorca, però al mateix temps, no donà dades de Menorca, perquè «imitant els marins, distingint la regió pels vents, em transmeteren una descripció errònia, car imitar els antics tampoc no ens lliura del perill d'error» (p. 223). També defensarà l'assumpció de les dues especialitats de la geografia: la descriptiva i la matemàtica, i criticarà durament aquells intel·lectuals que havien reduït l'humanisme a un pobre filologisme: «Cal recordar que des del principi del Renaixement, molts autors intentaren a Espanya traure a la llum les seues conjectures gramaticals amb este mètode, per així dir-ho, d'endevinació; encara que, confiats en la seua ajuda, només aconseguiren una ombra de la geografia o un nom. Estos no conegueren ni la situació de les regions ni observaren les raons de les distàncies ni tingueren en compte la longitud o la latitud, sinó que interpretaren tots els noms antics només per l'afinitat dels mateixos o per una semblança» (p. 224). Cosa que no significa que renunciara als coneixements filològics, com observem en el reconeixement d'Alhama: «de Bìlbilis fins a les aigües dels bilbilitans hi ha 24 milles; però les aigües bilbilitanes són Alhama, perquè així anomenen els hebreus i els àrabs als banys de les aigües naturals calentes, perquè en hebreu *ham* és 'càlid', *hama*, 'aigua calenta'; algunes vegades els sarraïns afegeixen *.r.*, i diuen *Alhambra*; els grecs els anomenen *thermas*, de les quals encara queden vestigis en este regne, perquè en els límits d'Aragó amb Navarra, està la ciutat de Tiermas, anomenada *Thermas* pels llatins» (p. 225).⁶

Finalment, ni tan sols l'arqueologia serviria com a argument irrefutable, com quan criticava «aquells que neguen que Caesar Augusta siga Çaragoza perquè en ella no es troben làpides, testimonis de l'antiguitat romana, els quals són més aviat indicis, que les demostracions que s'han d'exigir en este tipus de raonaments, a partir de les mesures vertaderes abans que a partir d'altres coses» (p. 223).

D'esta manera, Munyós no sols manifesta la seua portentosa erudició, sinó que va marcant als seus estudiants els punts fonamentals del que podríem denominar mètode científic que ha d'utilitzar el geògraf i que és avalat a més per l'interessant mapa d'Espanya que

6. En este cas, hem d'advertir que el mateix Munyós incorre en un error filològic, ja que *hamra* significa 'vermell'.

il·lustra el text; un text de valor molt desigual i que a més ens ha arribat probablement incomplet.⁷

La possible participació de Munyós en el *Theatrum* d'Ortelius

Esta fou una de les empreses cartogràfiques més importants de finals del segle XVI, en la qual la península Ibèrica estava representada per set mapes regionals: Portugal, Guipúscoa, Aranjuez, Galícia, la diòcesi de Sevilla, Cadis, Catalunya —el més tardà, incorporat en 1603— i el del regne de València, annexat a l'edició llatina del 1584 i que ve acompanyat d'un text de clares connotacions humanistes, on se'ns informa de la col·laboració de l'erasmista valencià Fadric Furió i Ceriol, amic de Munyós, i que degué de servir de contacte entre l'editor i el nostre autor. La nostra atribució es basa en:

a) L'aparició del topònim *Concepción*, que respondria a l'«ermita de la Concepció», hui desapareguda, i que fou utilitzada per Munyós com un dels vèrtexs de les seues triangulacions geodèsiques.

b) La ubicació de València a quasi 40° de latitud en el mapa general d'Espanya, mentre que en el regional és a 39° 30', molt més pròxima a l'actual i que en l'època només proposava Munyós.

c) La preocupació pels límits administratius del regne, que coincideixen amb els límits del regne de la *Descripción* de Munyós. També la profusió de talaies litorals de defensa, ben conegudes pel cosmògraf valencià.

d) El coneixement extraordinari de les terres de l'interior, incloent-hi poblacions tan recòndites com els poblats moriscos Tormos, amb catorze cases, o Val d'Orba, amb vint.

Interpretacions similars han realitzat Vicenç Rosselló i A. Hernando (Pereda, Marías, 2002) i Garcia Edo. D'esta manera, el nostre autor apareix com una figura clau en el naixement d'una geografia i cartografia científiques, realitzades segons criteris d'escrupolositat i minuciositat.

Bibliografia

GARCÍA EDO, V. (2004), *Mapas del Reino de Valencia de los siglos XVI a XIX*, València, Levante-EMV.

GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1980), *Bandolers, corsaris i moriscos*, València, Tres i Quatre.

HERNANDO, A. (1998), *Contemplar un territorio: los mapas de España en el Theatrum de Ortelius*, Madrid, Instituto Geográfico Nacional.

MUNYÓS, J. (1890), «*Descripción del Reino de Valencia*. Manuscrit transcrit per M. Dánvila Collado», *El Archivo*, IV, p. 373-388.

— (1981), *Libro del nuevo cometa (Valencia, Pedro de Huete, 1573): Littera ad Bartholomaeum Reisacherum (1574): Summa del Prognostico del Cometa (Valencia, Juan Navarro, 1578)*, València, Hispaniae Scientia. [Introducció, apèndixs i antologia per V. Navarro]

7. El mapa ha estat reproduït a l'esmentada edició, i també en altres publicacions com a López Piñero i Navarro (1995).

- (2004), *Introducción a la astronomía y la geografía*, València, Consell Valencià de Cultura. [Traducció, estudi introductor i notes per V. Navarro et al.]
- ORTELIUS, A. (1584), *Theatrum Orbis Terrarum*, Anvers, C. Plantin.
- PEREDA, F.; MARIAS, F. (ed.) (2002), *El Atlas del Rey Planeta: La «Descripción de España y de las costas y puertos de sus reinos» de Pedro de Texeira (1634)*, Hondarribia, Nerea.
- PTOLEMEU, C. (1983), *Cosmografía (códice latino, Biblioteca Universitaria de Valencia, siglo XV)*, València, Vicent Garcia, 2 v. [Ed. facsímil. Estudi preliminar per V. Navarro; traducció i notes per A. Aguirre, V. Navarro i E. Rodríguez]
- RICO, F. (1983), «El Nuevo Mundo de Nebrija y Colón. Notas sobre la geografía humanística en España y el contexto intelectual del descubrimiento de América». A: GARCÍA DE LA CONCHA, V. (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España*, Salamanca, Universidad de Salamanca, p. 157-185.
- ROSSELLÓ, V. M. (2001), «Jeroni Munyós i la primera triangulació valenciana (per a Oertel?)», *Cuadernos de Geografía*, 67/68, p. 137-147.
- VILLALONGA, M. (1993a), «La geografía a Catalunya a l'època del Renaixement», *Estudi General*, 13, p. 51-60.
- (1993b), *La literatura llatina a Catalunya al segle XV: Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona, Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.